

Тамара Демченко

●

РОЛЬ «ЩОДЕННИКА» О. ДОВЖЕНКА У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ДИСКУРСУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Бідний мій народе-мученику,
Який же ти був нещасливий,
Яка нещаслива твоя доля,
Якою злою мачухою була твоя історія.

Олександр Довженко.

У контексті підходів новітньої української й зарубіжної історіографії у статті аналізується значення «Щоденника» О. Довженка як унікального джерела формування історичної пам'яті про Другу світову війну в сучасній Україні.

Ключові слова: Друга світова війна, український народ, моделі історичної пам'яті, джерело особового походження, «Щоденник» О. Довженка.

Окрім ювілеїв великих українців, 2014 рік багатий на важливі історичні річниці виразно мілітарного забарвлення – 100 років тому розпочалася Перша світова війна; 75 років – Друга, неоголошена війна, на превеликий жаль, точиться на українській землі й сьогодні. Те, про що писав наш геніальний земляк – кіномитець, письменник, журналіст, громадський діяч Олександр Довженко у своєму знаменитому щоденнику, не тільки не втратило своєї актуальності (хоча краще б так і сталося), але набуло прямо таки кричущої злободенності. Цей унікальний документ особового походження перевидавався декілька разів ¹ і при всіх купюрах, які вносили туди пильні цензори й редактори, постійно перебував в полі зору українських істориків. Мабуть, не буде перебільшенням твердження, що всі узагальнюючі праці вітчизняних учених останньої доби з історії Другої світової війни містять посилання на «Щоденник» ². Більше того, ідеї й міркування його автора залучаються й до аналізу реалій сучасної війни на сході України.

Так, одна з газетних статей Ю. Щербака ³ розпочинається епіграфом з О. Довженка: «На українських полях і селах, у вогні й полум'ї вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива». Далі йдеться про знищення російськими терористами 17 липня 2014 р. цивільного повітряного лайнера Малайзії (з 298 мирними людьми на борту), подію, котра стала «поворотним пунктом у ланцюзі подій, пов'язаних з агресією Росії проти України» ⁴.

Автор уже зверталася до зазначеної проблематики ⁵, однак поява нового, повного видання щоденникових записів ⁶ змусила заново проштудіювати тексти, бо деякі «незручні» записи вилучалися у попередніх виданнях з тих чи інших ідеологічних міркувань. Нарешті з'явилася можливість прочитати майже все ⁷, що занотувала рука О. Довженка, а відтак переконатися, настільки складним і суперечливим було

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук (Чернігів).

бачення події автором. Особливої актуальності запропонованій темі надали також тривожне сьогоднішнє та ювілей О. Довженка. Через умови воєнної доби 120-річчя не було відзначено належним чином. Популярна газета писала, що єдиний подарунок, який отримав ювіляр – «за кошти мецената вдалося оновити дах у хаті в Сосниці на Чернигівщині, де народився Довженко»⁸. Однак це не зовсім так: вшануванням пам'яті генія й подарунком усій українській спільноті стали вже згадуване перевидання славнозвісного «Щоденника» і книга з красномовною назвою «Довженко без гриму»⁹, яку в пресі вже охрестили «біографічним шоком»¹⁰. На 120-ту річницю великого митця газета «День» відгукнулася статтею С. Грабовського, в основу якої покладено тривалий час недоступні, відомі тільки з самвидаву, щоденникові записи О. Довженка¹¹.

Отже, кардинальні зміни надихнули на своєрідний «рімейк» – спробу ще раз проаналізувати зроблені в різний час щоденникові записи О. Довженка в контексті завдань формування історичної пам'яті, акцентувавши увагу на ті аспекти його візії війни та її наслідків, що набули особливої актуальності в умовах російської агресії на Сході України та нагальної потреби звільнитися від радянської ідеологічної спадщини та інформаційного впливу путінської Росії.

На думку І. Гирича: «Історична пам'ять не є об'єктивною, істинно правдивою історією – це своєрідна система цінностей, що через минуле дивиться на теперішній час. Скоріше – це трактування історичних подій спільноту, її ставлення до подій минулого та його персоналій. Історична пам'ять – найважливіший чинник національного самоусвідомлення. Саме вона лежить в основі того чи іншого вибору людини, її національної самоідентифікації»¹². Український дискурс історичної пам'яті про Другу світову війну щойно почав формуватися за президентства В. Ющенка. В. Гриневич ще на Міжнародній науковій конференції «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (23–26 вересня 2009 р., Київ) виокремив три типи історичної пам'яті про останню світову війну. «Демократичні суспільства загалом виявили неприйняття помпезного, грандіозного святкування 8 травня як «Дня визволення», – стверджував він, – натомість вони вшановують пам'ять усіх жертв війни та засуджують війну як антигуманну подію». З іншого боку, «у сучасній Росії перемогу над фашистами у «Великій Вітчизняній війні» 1941–1945 років розглядають як одне з найважливіших загальнонаціональних свят. Російська практика й традиція трактування 9 травня як Дня великої перемоги й наповнення його політичним та ідеологічним змістом відрізняється від підходу багатьох європейських націй. Насправді це можна вважати серйозною спробою російської держави здійснити політичну та ідеологічну реабілітацію Сталіна та сталінізму, а також відзначати російський націоналізм й пропагувати ідею потуги Росії як нації та держави».

«Офіційну політику України» дослідник охарактеризував «як спробу об'єднати складники «старої» (радянської) та «нової» (західної) традиції в новій моделі». Вона «дуже нагадує моделі пам'яті, вироблені в низці посткомуністичних країн Європи»¹³. Громадськість України схвалила «сучасні наукові інтенції ХХІ століття»¹⁴. Однак процес формування європейського типу національної пам'яті був суттєво загальмований за часів президентства В. Януковича. Відтак проблема знову постала у всій своїй складності, бо нині «сучасна історична пам'ять про Другу світову війну в українському суспільстві не є чимось всезагальним, спільним і усталеним»¹⁵. Записи «Щоденника» О. Довженка при системному й умілому їх використанні у навчальній і виховній роботі, популяризації в ЗМІ можуть відіграти важливу роль у розвінчанні міфів і стереотипів радянської доби у свідомості мільйонів людей.

О. Довженко, як твердять історики¹⁶, був зразковим радянським громадянином і патріотом. На початку 1942 р. він відправився з Ашхабада, куди було евакуйовано з столиці України працівників Київської кіностудії¹⁷, на Південно-Західний фронт як кореспондент газет «Известия» і «Красная звезда». Йому було присвоєне звання полковника, нагороджено орденом Червоного Прапора. Військовий журналіст багато часу віддавав літературній творчості, був членом Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, членом Всеслов'янського

антифашистського комітету, Комітету по сталінських преміях¹⁸. В. Марочко в науковій біографії О. Довженка переконливо показує, як виразно позитивний, успішний, хоча й непевний з огляду на залежність від прихильності вождя, статус О. Довженка розлетівся вщент після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз: «Війна пробудила в Довженкові характерний для кожної людини інстинкт самозбереження, але не власного, насамперед національної ідентичності українців, їхньої культури»¹⁹. Відтак «в пожежі війни художник себе й Україну побачив без рожевих скелець. І хоч зберіг романтичну форму своїх піднесено-сповідальних монологів, та водночас почав робити цілком реальні страх які болючі історичні констатації»²⁰.

Зауважимо, що стріли праведного гніву автора «Щоденника» в першу чергу спрямовувалися проти агресорів – німецько-фашистських загарбників. Він їх проклинав, показував ницість, безсоромність, підлість, нікчемність, висміював, вживаючи зневажливих порівнянь. Такий підхід цілком закономірний, типовий в умовах війни. Німців, з якими воювала Російська імперія в роки Першої світової війни, на шпальтах тогочасної преси порівнювали з віслюком, «хвалькуватою синицею», яка хотіла запалити море, крокодиллом, свинею, мавпами й тарганами²¹. У О. Довженка теж впадають в око «тваринні» порівняння: «Німецькі солдати, криві, тонкі як глисти»²². Це самий початок записів, 1941 р., надалі тональність не змінюється, обростає новими жакливими подробицями, причому увага автора фокусується на тих злочинах, які носять винятково огидний характер.

Однак паралельно з'являється і не менш потужно звучить в «Щоденнику» інший лейтмотив, який послужив Ю. Щербаку епіграфом: «Така наша доля нещаслива. Така нещаслива земля наша»²³; «На українських ланах і селах в огні і полум'ї рішається велетенська проблема світової гегемонії, рішається доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива»²⁴; «Краще загинути в бою, ніж конати в животінні другорядного пасинка історії. [...] Не судилося нам розвісти в житті. Все у нас було для цього – і земля добра, і багатство, і люди чесні і трудящі, і здорові, і красиві. Всім узяли – не вистачало тільки доброї долі. Погубила нас наша слава, наша географія і невідома наша історія»²⁵. Такий підхід – це свого роду протест проти вимог сталінської системи вірити в мудрість вождів, бачити в їхніх діях винятково позитив, виявляти казенний оптимізм. О. Довженко не бажає належати до діячів «аплодисментних мистецтв» (його власний вислів). З іншого боку, постійні нарікання на долю – це й узагальнення причин особистих страждань і драматичних поворотів власного життя: «Прибила мене доля народу», – стисло констатує він²⁶.

Могутнім акордом звучить тема усвідомлення трагедійного характеру війни в описі Параду Перемоги 24 червня 1945 р. в Москві. Всупереч поширеній версії, О. Довженко не був безпосереднім учасником цього урочистого дійства. Автори коментарів до останнього видання його «Щоденника» вважають, що запис 24 липня 1945 р. було зроблено під впливом перегляду кольорового документального фільму²⁷: «Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. ... Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили ... Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим. ... Мені було жалько убитих. Героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі, безсловесні. Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю й муками не стала площа на коліна, не замислилися, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися з неба сльози? Невже віщували живим?»²⁸.

Це не просто мінорний настрій автора, а картина вселюдського трауру, який поділяє навіть природа, але не сприймає влада та й маси. Для О. Довженка неприйняття бравурних ритмів, бездумної глорифікації вистражданого завершення війни стає немовби канонам. І в наступному, 1946 р., на першу річницю Перемоги він відгукується ще більш гострим осудом: «Очі горять, музика грає. Майорять кров'ю стяги Перемоги. Гримить майдан Червоний під тягарем іржавої надлюдської божевільної слави. Скрежешуть танки, виють радіопоети панегірики маршалам, коням, залізу і знакам нагрудним великих подій. [...] А на полі позапрягавшись в плуг, напругши м'язи і голови зігнувши від потуги, орали вдови і корови і тихо плакали, вмиваючи

своїми слізьми свої права і обов'язки неухильні і найточнішу в світі достовірність – страждання»²⁹. Майже такими ж образами відображено в «Щоденнику» майстра й враження від параду на честь чергової річниці Жовтневої революції. Єдине, що тут з'являється і дивує якимось моторошним пророцтвом «музичний» сюжет: «Музика грає «Слався, слався наш руський цар»... Новий гімн потрясає урочистою міддю й барабанами мою кімнату. І я вилітаю з неї. Я лину на Україну, заглядаю в вікна убогих хатин, де вдови сумують і діти, де пухне од голоду народ»³⁰. Щоб зрозуміти рівень протиставлення й контрасту, варто нагадати, що «від 1937 року офіційна пропаганда возвеличувала росіян як «великий російський народ». Російська класична музика й література, доти засуджувані як «дворянські» чи «буржуазні», так само дістали підтримку режиму [...]. Переробка ж канонічної промонархічної опери Міхаїла Глінки «Жизнь за царя» на патріотичного «Івана Сусаніна» та її вистава 1939 року перетворилися на тріумф російської національної гордості»³¹. Саме таким чином прославлення «руського царя» стало можливим під час параду на відзнаку річниці більшовицького перевороту.

О. Довженко не обмежувався констатацією трагічного становища українського народу, він намагався, не виходячи за рамки радянської парадигми, виявити причини його страждань, які, окрім воєнних дій, посилювалися проявами «дуроводства» (неологізм О. Довженка для позначення бюрократичного стилю радянського керівництва). Сторінки «Щоденника» переповнені прикладами, які переконливо засвідчують байдужий до потреб суспільства, а то й прямо ворожий йому характер функціонування республіканських владних структур.

Одна з суттєвих ланок агітаційно-пропагандистської роботи стосувалася історико-патріотичного виховання. В умовах війни почастишали звертання до славних діячів українського минулого як взірця для наслідування. Ці заходи детально проаналізував С. Єкельчик у монографії «Імперія пам'яті»³². Зі знущальним сарказмом О. Довженко показує, як вони сприймалися в країні, де маси людей не знали власної історії або їх навчали її в неймовірно спотвореному вигляді. Автор спародіював дані потуги у блискучому діалозі: «– Бийте, товариші, німців! Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! – викрикують патетики. – А що це за люди? – питають один одного адресати промов. – А хто їх зна. – Байда, та це ж наш старший лейтенант. – А Сагайдачний? – Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який ненависний»³³. А розпочинається цей сюжет роздумами автора, які, до речі, напрочуд сучасно виглядають: «Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатьченків! Безбатьченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?»³⁴. Масову появу дезертирів, колаборантів, зрадників О. Довженко пояснював просто: «Темрява. Незнання історії. Історична неповноцінність державна. Хибне виховання – як основні фактори зрадництва і продажництва (Підкреслення автора «Щоденника». – Т. Д.)»³⁵. Тепер історики дещо по-іншому трактують цей феномен, дослідження якого в радянській історіографії було заборонено, а в пострадянській залишається небажаним. Це прояви дефетизму – небажання воювати. Червоноармійці «погано воювали не тому, що не вміли воювати. Вони не бажали воювати за той лад, при якому були можливі депортації, голодомори і масові репресії (Виділено автором С. Кульчицьким. – Т. Д.)»³⁶. О. Лисенко теж дотримується цієї ж точки зору: «Слід мати на увазі, що масова здача радянських військовослужбовців у полон на початковому етапі війни стала наслідком не тільки оперативно-стратегічних прорахунків Ставки й особисто вождя, а й виявом нелояльності до більшовицького режиму»³⁷. Однак і світосприймання «недобитків невдалої історії»³⁸ не варто скидати з рахунку. Знову й знову О. Довженко звертається до проблем історичної пам'яті. «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, – занотовує він. – Посилали в примусовому плані. Професори заарештовувалися майже щороку, і студенти знали, що така історія [...] це паспорт на загибель»³⁹. Або ж дещо інший підхід до тієї теми: «І убогий нелюдський вигляд наших кладовищ говорить мені уже давно про це. Кладовище теж дзеркало живих»⁴⁰. Особливо боліло митцю

незнання славних імен діячів минулого. У кіносценарії «Україна в огні» згадувалася шабля Б. Хмельницького, яка експонувалася в музеї в Чернігові з написом «Шабля відомого ката українського народу». «Удавши, ніби вони не розпізнали глузування зі своїх колишніх заяв українські чиновники звинуватили Довженка у знеславленні гетьмана»⁴¹. І хоч уже наприкінці листопада 1943 р. стало відомо, що «кіноповість «Україна в огні» не сподобалася Сталіну, і він заборонив ставити її й друкувати»⁴², О. Довженко не облишив задуму показати всю міру несправедливості тодішньої влади до історичних цінностей. Маленьким шедевром і, можливо, вершиною роздумів про посмертну долю історичних осіб та історико-культурних пам'яток став запис від 21 вересня 1944 р.: «Над Десною музей-в'язниця»⁴³.

Сумнозвісна «справа Довженка» виникла не тільки через інвективи проти високих чиновників, чи тому, що кіномитець «пожалів» плівки для вождя – загальна тональність і «Щоденника», й кіносценарію, і невеликих, публіцистично загострених новел – неминуче приводить читача до висновку, який тільки не так давно обґрунтували історики (ті з них, котрі посміли подивитися правді в обличчя): війна проти німецького фашизму була бездарно програна радянським керівництвом на чолі з «полководцем всіх часів і народів», а виправляли ситуацію, «великою кров'ю», рятуючи свою батьківщину від загарбників, громадяни й патріоти, а не лакузи вождів.

В. В'ятрович слушно зауважив: «Свобода в обмін на порядок та безпеку – таку негласну угоду пропонують суспільству недемократичні (авторитарні чи тоталітарні) режими. Іноді громадяни погоджуються на цю умову. [...] І програють, втративши свободу і не здобувши безпеки. Адже для режиму більш небезпечними завжди будуть саме внутрішні, а не зовнішні вороги, і подальша боротьба з першими поглинатиме всі його ресурси». Науковець навіть класичний приклад: Сталін, захоплений боротьбою з «внутрішніми ворогами» в СРСР, прогавив зовнішню агресію. Народ розплатився мільйонами життів⁴⁴. Цю ж рису вождя відзначив і зарубіжний дослідник: «Політичний таланти Сталіна, крім іншого, полягав у вмінні поставити знак рівняння між іноземною загрозою і провалами у внутрішній політиці, так ніби це одне й те ж, а він тут ні за що не відповідає. Такий хід звільняв його від провини за політичні помилки і дозволяв виставляти внутрішніх ворогів агентами іноземних держав»⁴⁵. На цей маловідомий, ретельно приховуваний аспект взаємин влади й народу пролив яскраве світло О. Довженко. Описуючи життя й смерть свого батька в окупованому німцями Києві, він писав: «Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. [...] Він проклинав Сталіна за невміння правити і воювати, за те, що мало готував народ до війни і віддав Україну на розорення Гітлеру, нагодувавши перед тим Німеччину і помігши їй підкорити собі Європу»⁴⁶.

Звичайно, О. Довженко не міг оцінити як дослідник тоталітарної сутності сталінської системи. Це сьогодні останню цілком справедливо порівнюють з гітлерівським режимом. Т. Снайдер зокрема, відзначив: «Радянський Союз переміг нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і, в такий спосіб, забезпечив Сталінові вдячність мільйонів і центральну роль у встановленні повоєнного ладу в Європі. Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими разючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера»⁴⁷. Інший зарубіжний учений висміяв захисників політики Сталіна: «позаяк Сталін вбивав в ім'я вищих ідеалів соціалізму й людського прогресу, його вчинки не можна ототожнювати з ніцими спонуками, які рухали іншими народобивцями ХХ століття»⁴⁸. У контексті дослідження Довженківського «Щоденника» важливо наголосити, що обидва цитовані автори й чимало інших учених переймаються не політичними настановами та ідеологічними концептами лідерів воюючих держав, а фактом загибелі з їх прямої вини й злої волі мільйонів людей. Тут зайвим буде епітет «безвинних» – сама страхотлива кількість вбитих у першій половині ХХ ст. виключає будь-яке юридичне трактування провини. О. Довженкові було важко визнавати, що його Батьківщина в цьому, зрештою, головному питанні – життя і смерті народу, мало чим відрізняється від ворога, але в «Щоденнику» він не став брехати.

Суттєву роль в усвідомленні подібності режимів відіграє концепт «звіра». Спо-

чатку поняття вживається для позначення загарбників: «У німців проти нас ненависть ненажерливих розлютованих звірів. У нас до фашистів ненависть розгніваних людей. [Підкреслення автора. – Т. Д.] Звіра переможе людина»⁴⁹. Запам'ятаємо цей образ. У епізоді з «наївним» академіком математиком М. Криловим він постане знову. У 1941 р. вчений розповів Авторові, як у нього в академічній їдальні в Уфі (туди була евакуйована Академія наук УРСР) украли парасольку. Академік бідкався, що дрібні крадіжки у такий відповідальний час – поганий знак: війну ми програємо. О. Довженко втішав його, як міг. А в 1942 р. записав у «Щоденнику»: «Тільки зараз я думаю, що він був тим зоологом, що по манесенькій кісточці бездоганно вгадав увесь кістяк звіра»⁵⁰. У липні того ж року він занотував трагічну історію одного бійця, який, щоб вирватися з полону, зголосився стати німецьким агентом, потім хоробро воював на фронті, був поранений і в шпиталі розповів про те, що завербований. Його заарештували й розстріляли. Свої, звичайно. «Цей факт кричить до неба на цілий світ. Він є кісточка, що по ній видно кістяк звіра точно», – висновує О. Довженко⁵¹. Нарешті у своєму «Щоденнику» митець являє нам портрет «звіра». «Вихвалявся, як легко і приємно йому вбивати людину, коли вона ворог.

– Нічого не стоїть. Скільки завгодно. Одного націоналіста я повісив униз головою, і палив на повільному вогні, і різав з нього шмаття м'яса.

Я трохи не спитав його: і жарив теє шмаття і глітав?..

– А він гадюка, – очі героя засвітилися жорстоким огнем, і великий його рот похожий на щілину, з білими губами заходив ходором, а він, гадюка, так і вмер, кричучи «Слався, Україна». От гадина. Скільки я їх перемучив!

Я побачив, що йому скучно на вищих партійних курсах, де він зараз вчиться. Йому хочеться мучити. Звір покоштував м'яса і понюхав отруйного пару крові. І кров кличе убогу його двоногу душу»⁵². Цей запис датовано 4 липнем 1945 р. І це теж – своєрідний підсумок війни. У публікації С. Грабовського наводиться початок цього повчального сюжету, який робить його взагалі нестерпним для сприйняття: «Прийшов до мене герой-партизан з вчителів»⁵³. Перетворення вчителя на ката-садиста – це ще одна «кісточка» з кістяка звіра, який ховається аж ніяк не в нацистському лігві.

Прихованих змістів і відвертих міркувань у, можливо, найвеличчішому творінні О. Довженка надто багато для того, щоб поставити під сумнів його щирість, компетентність, справедливість. У будь-якому випадку його думки, спостереження, критичні зауваження, інвективи, вболівання й судження – той безцінний будівельний матеріал, на основі якого можна сформувати сучасну, європейську, модель історичної пам'яті українців про Другу світову війну.

1. Довженко О. Щоденник / О. Довженко; упоряд. і прим. С. П. Плачинди; ред. тому О. М. Підсуха // Довженко О. Твори в п'яти т. – К., 1966. – Т. 5. – С. 197–320; Його ж. Щоденник // Довженко О. Твори в п'яти т. – К., 1985. – Т. 5: Записні книжки; Щоденник; Листи. – С. 177–288; Його ж. Україна в огні; Кіноповість; Щоденник / упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха. – К., 1990. – С. 103–415; Його ж. Щоденник // Довженко О. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. – Харків, 1994. – С. 55–420; Його ж. Щоденник // Довженко О. Зачарована Десна: кіноповість; Україна в огні: кіноповість; Щоденник (1941–1956). – К., 1995. – С. 173–549; Його ж. Щоденник // Довженко О. Зачарована Десна: кіноповість; оповідання; Щоденник (1941–1956). – К., 2001. – С. 139–502; Його ж. Сторінки щоденника (1941–1956). – К., 2004. – 384 с.

2. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневич. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – 508 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Іст. нариси. У двох кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – Кн. 1. – 733 с.; Кн. 2. – 942 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К., 2013. – Кн. 3. – 388 с.

3. Щербак Ю. Путін програв Україну: Три причини, що привели Росію до статусу

- міжнародного терориста № 1 / Ю. Щербак // День. – 2014. – 5 серпня. – С. 8–9.
4. Там само. – С. 8.
 5. Демченко Т. П. Роль «Щоденника» О. Довженка у формуванні історичної пам'яті про Другу світову війну / Т. П. Демченко // Сіверщина в історії України: Збірн. наук. праць. – Київ; Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 503–506.
 6. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956 / О. П. Довженко; худож.-оформлювач О. М. Іванова. – Харків: Фоліо, 2013. – 879 с.
 7. Упорядник видання «Щоденника» (Харків: Фоліо, 1994 р.) Р. Корогодський констатував: «На жаль, «Щоденник», архіввір Майстра, передруковується з купюрами: на сучасну пору відтворити первісний текст неможливо» // Довженко О. Господи, пошли мені сили... С. 5. Майже через 20 років по тому С. Тримбач висловив обгрунтовані сумніви щодо повноти щоденникових записів: «Архів Довженка просяно Солнцевою, частина його зникла, швидше за все, безслідно». Див. докладніше: Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар В. Агеєвої і С. Тримбача. – К., 2014. – С. 65.
 8. Жук О. Обкрадений Довженко / О. Жук // Україна молода. – 2014. – 10 вересня. – С. 12.
 9. Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар В. Агеєвої і С. Тримбача. – К., 2014. – 472 с. – (Серія «Persona»).
 10. Тихий В. О. Коли життя розчехнуло навіл: Довженко без гриму: біографічний шок / В. О. Тихий // Україна молода. – 2014. – 4 вересня. – С. 11.
 11. Грабовський С. Хто довкола мене? Олександр Довженко: предтеча шістдесятників / С. Грабовський // День. – 2014. – 12–13 вересня. – С. 8.
 12. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Б. Гирич. – К., 2014. – С. 94.
 13. Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні: Міжнарод. наук. конференція. (23–26 вересня 2009 р., Київ). – Без пагінації.
 14. Сюдюков І. Пам'ять як ресурс впливу / І. Сюдюков // День. – 2009. – 29 вересня. – С. 4.
 15. Пилявець Р. І. Друга світова війна: історична пам'ять і необхідність деміфологізації / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять: Збірн. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 1: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – С. 197.
 16. Коваль М. В. Справа Олександра Довженка (До 100-річчя з дня народження) / М. В. Коваль // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 4. – С. 108–120; Марочко В. І. Зачарований Десною: Іст. портрет Олександра Довженка / В. І. Марочко. – К., 2006. – 285 с.: іл.
 17. Довженко без гриму... – С. 373.
 18. Коваль М. В. Справа Олександра Довженка... – С. 108–109.
 19. Марочко В. І. Зачарований Десною... – С. 196.
 20. Корогодський Р. Велика містерія: життя після смерті / Р. Корогодський // Довженко О. Зачарована Десна: кіноповість; Україна в огні: кіноповість; Щоденник (1941–1956). – К., 1995. – С. 563.
 21. Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) / І. В. Басенко // Укр. іст. журнал. – 2014. – № 3. – С. 74.
 22. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 48.
 23. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 55.
 24. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 89.
 25. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 230.
 26. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 378.
 27. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 844–845.
 28. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 348.
 29. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 412.
 30. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 420.
 31. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К., 2008. – С. 37.
 32. Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 57–66.

33. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 94.
34. Там само.
35. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 189.
36. Кульчицький С. Червоний виклик... – Кн. 3. – С. 48–49.
37. Лисенко О. Є. Пам'ять про Другу світову в Україні як суспільний та світоглядний феномен / О. Є. Лисенко // Національна та історична пам'ять: Збірн. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 1: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – С. 185.
38. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 94.
39. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 99.
40. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 111.
41. Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 104–105.
42. Коваль М. В. Справа Олександра Довженка... – С. 111.
43. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 244–245.
44. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Українське ХХ століття / В. В'ятрович. – Львів, 2013. – С. 575.
45. Снайдер Т. Крижаві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Тимоті Снайдер / Пер. з англ. М. Климчука і П. Грицака. – К., 2011. – С. 83.
46. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 270.
47. Снайдер Т. Крижаві землі... – С. 8.
48. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / Норман М. Наймарк; Пер. з англ. В. Старка. – К., 2011. – С. 14.
49. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 163.
50. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 227–228.
51. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 239.
52. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 344.
53. Грабовський С. Хто довкола мене? Олександр Довженко: предтеча шістдесятників... – С. 8.

Демченко Т. Роль «Дневника» А. Довженко в формуванні українського дискурсу історическої пам'яті о Второй мировой войне

В контексте підходів новітньої української і зарубіжної історіографії в статті аналізується значення «Дневника» А. Довженко як унікального джерела формування історическої пам'яті о Второй мировой войне в сучасній Україні.

Ключеві слова: Вторая мировая война, український народ, моделі історическої пам'яті, джерело особистого походження, «Дневник» А. Довженко.

Demchenko Tamara. The role of the O. Dovzhenko's «Diary» in the formation the Ukrainian discourse of historical memory about World War Two.

The article analyses on the point of view by the recent Ukrainian and foreign historiography the importance of O. Dovzhenko's «Diary» as the unique source of formation of historical memory about the last World war in the contemporary Ukraine.

Keywords: World War Two, Ukrainian people, models of historical memory, the source of personal origin, O. Dovzhenko's «Diary».